

*Норқўҷқоров Шералӣ Шавкатзода,
Муаллими донишгоҳи давлатии Бухоро
(Ўзбекистон)
E-mail: sheralinorqochqorov@gmail.com*

ТАРТИБИ ДОИРАҲОИ АРӮЗ ВА МУХСУСИЯТҲОИ ОН ДАР “ШАҶАРАТ-УЛ-АРӮЗ”-И МУЗАФФАРАЛИИ АСИРӢ

Аннотация. Дар мақолаи мазкур оиди рисолаҳои арӯзӣ сухан меравад ва масъалаҳои доираи арӯзи ҳар як рисола зери таҳлил кашида мешавад. Моҳияти доираи арӯз ва омӯзишион барои таҳлили вазни шеър нишон дода мешавад. Бартарӣ ва умумияти назари Музаффаралӣ аз дигар арӯздонон дар асоси ин мақола намоён мегардад. Дар асоси ин тадқиқот Сайид Музаффаралӣ ҳамчун донандаи улуми арӯз намоён мегардад. Моҳияти доираи арӯз таҳлилу барраси мегардад.

Калидвожа: “Шачарат-ул-арӯз”, доираи арӯзӣ, олимони арӯзшинос, ҳичоҳи дароз ва кӯтоҳ, гурӯҳи доираҳо.

Аннотация. В данной статье речь идет о трактатах “арузи” и анализируются проблемы сферы применения “арузи” в каждом трактате. Показана сущность “аруза” и исследования для анализа веса стихотворения. Превосходство и общность взглядов Музаффарали среди других исследователей можно увидеть на примере этой статьи. На основе данного исследования Сайид Музаффарали предстает знатоком “аруз”, также проанализирована и рассмотрена сущность сегодняшней сферы применения “аруз”.

Ключевые слова: “Шаджарат-уль-Аруз”, круг “аруза”, учёные “аруза”, долгие и краткие слоги, группа кругов.

Abstract. This article deals with the Aruzi tracts and analyzes the problems of the Aruzi scope of each tract. The essence of the aruz and the research for analyzing the weight of the poem is shown. The superiority and commonality of Muzaffarali's views among other commentators can be seen on the basis of this article. Based on this research, Sayyid Muzaffarali appears as an expert in modern science. The essence of today's scope of application is analyzed and considered.

Keywords: Shajarat-ul-Aruz, circle of Aruz, scholars of Aruz, long and short syllables, group of circles.

Мукаддима. Дар назми чандин асраи тоҷикӣ форс вазни арӯзӣ дар амал буд. Барои шоирон қоидаву қонун ва меъёрҳои вазни арӯзӣ душворие ба миён меовард, ки барои аз ин гуна масъалаҳои баҳсталаб раҳӣ ё банд, олимони арӯзшинос баъзе масъалаҳои шинохти онро пешниҳод карданд. Ҳамаи баҳрҳои арӯзи шеърӣ арабу аҷам дар асоси рукнҳои аслии арӯз: мафойлун, фаълун, фоилун, фоилотун, мустафъилун, мафъълоту, мафоилатун, мутафоилун ба вучуд меоянд. Тамоми рукнҳое, ки дар боло гуфта гузаштем ё ин ки дар асоси зихофи он рукнҳо баҳрҳои арӯз ба вучуд меоянд. Масалан, аз такрори рукни мафойлун баҳри ҳазач ба амал меояд. Арӯзшиносони арабу аҷам барои дарёф ва ба хотир мондани ному тарзи ҷойгирии баҳрҳо, алоқамандию яхелағӣ, баробарии адади унсурҳои таркибии баъзеи онҳо доираҳои арӯзро бунёд намудаанд. Асосгузори арӯзи араб Халил ибни Аҳмад низ барои дуруст дарк намудан ва барои муайян намудани ҳарфҳои таркиби рукнҳо (ҳарфҳои мутаҳаррик ва сокин) дар асоси 15 баҳр доираҳои арӯзро тартиб додааст. Ин доираҳо дар асоси чор доира фаъолият доштанд. Дар ин доираҳо чанд то баҳрҳоро дар бар гиранд, рукнҳо ва зихофҳои ҳар яки онҳо шарҳ дода шуда буд. Дар атрофи доира оварда шуда мисраъро агар аз калимаи аввал оғоз намуда хонанд, баҳри якум, аз калимаи дуюм оғоз намуда хонанд, баҳри дуввум, агар чандто баҳр ҳам карда шуда бошанд, вазни ҳамашон омада мебарояд. Ҳамин тавр, баҳрҳои дар таркиби доира оварда шуда, аз ҳамдигар бо тафовути ҳичоҳи дарозу кӯтоҳ фарқ мекунад.

Ба мо маълум аст, ки доир ба илми арӯзшиносӣ як қатор рисолаҳои илмӣ офарида шудаанд. Ҳар якӣ онҳо аз нуқтаи назари худ доир ба ин илм ақоиди хешро баён намудаанд. Агар мо таълимоти онҳоро доир ба доираҳои арӯз таҳлил кардан хоҳем, ҳамин хел масъалаҳо ба пеш

меояд, ки ба доираҳо тақсим кардани бахрҳои арӯз гуногун аст. Дар адабиёти тоҷику форс доир ба илми сегона рисолаи “Ал-Мӯъҷам”-и Шамс Қайси Розӣ эътироф шудааст. Ин алабатта, аз рӯи дарбар гирифтани маълумотҳои таркиби рисола ва услуби содаву равонӣ мебошад. Қайси Розӣ низ доираҳои арӯзро тақсимбандӣ намудааст. Ин назариётчи фақид доираҳои арӯзи аҷамро ба чор қисм ҷудо менамояд: Мӯъталифа, Мухталифа, Мунтазия, Муттафиқа. Баъд аз сари Розӣ доир ба илми арӯз ва доираҳои он Хоҷа Носир ақидаҳои муфасссал баён намудааст, ки дар поёнтар доир ба ин масъала муфасссал ва доманадор истода мегузарем. Дигар аз рисолаҳои мукамал ва назаррас оиди ин илм дар рисолаи “Арӯз” -и Абдурахмони Ҷомӣ ба назар мерасад. Ин адиби забардасти тоҷик низ доир ба доираҳои арӯз истода гузашта, ба чор гурӯҳ ҷудо менамояд: Мӯъталифа, Мухталифа, Мунтазия, Муттафиқа; пас аз сари Ҷомӣ даврабандии доираҳои арӯзро мо дар рисолаи “Арӯз”-и Сайфии Бухорӣ дида метавонем, ки ин адиби зақӣ шумораи доираҳои арӯзро ба панҷ аҷад мерасонад, ки аз зеринҳо таркиб ёфтааст: Мучталиба, Муштабаҳа, Муттафиқа, Мухталифа, Мӯъталифа. Боз дар адабиёти тоҷику форс як рисолаи гаронбаҳо низ вуҷуд дорад, ки ин “Ҷамъи мухтасар”-и Ваҳиди Табрезист. Ин арӯзшинос шумораи доираҳои арӯзи тоҷику форсро ба шаш аҷад мерасонад.

Қисми асосӣ. Агар мо ба ин гурӯҳбандии доираҳои арӯз назар афканем, дар рисолаҳои ба забони тоҷикӣ офарида шуда, Насируддин Тӯсӣ ва Сайфии Бухорӣ шумораи он доираҳоро ба панҷ расониданд. Мо боз агар ба таърихи рисолаҳои арӯзӣ чашм андозем, дар адабиёти ўзбек низ як қатор рисолаҳо офарида шудаанд, ки аз нигоҳи онҳо ба гурӯҳҳо тақсим кардани доираҳои арӯз дар сураги дигар аст. Мо барои мисол ақидаҳои як чанд намояндагони арӯзшиносони адабиёти ўзбекро меорем, ки доираҳои арӯзро ба таври зайл овардаанд. Масалан, Низомиддин Алишери Навоӣ дар “Меъзон-ул-авзон” (Меъзони вазн) ном асари худ шумораи доираҳои арӯзро ба ҳафт расондааст: Мӯъталифа, мухталифа, мунтазия, муттафиқа, муштабаҳа, мучтамиа, мухталита; Ё ин ки Заҳириддин Муҳаммад Бобур дар рисолаи “Мухтасар”-и хеш аҷади доираҳоро ба 7 то мерасонад, ки аз зеринҳо таркиб ёфтаанд: Доираи муттафиқа. Ба ин доира бахрҳои мутақориб ва мутадорикро дохил намудаанд; Мучталиба: ба ин доира бахрҳои ҳазач, рамал ва разач дохил кардаанд. Мучталибаи музофа: ба ин доира бахрҳои рамали маҳбун, ҳазачи макфуф, разачи матвӣ дохил мешаванд; Мучталибаи мухтариа: ба ин доира бахрҳои ҳазачи макбуз, рамали макфуфро дохил намудаанд; Мухталита: ба ин доира бахрҳои вофир ва комилро мансуб медонад. Доираи муштабаҳа: ба ин доира басит, тавил, мадид, амик, ариз бахрҳоро мансуб медонанд. Доираи мухталифа: Ба ин доира бахрҳои мучтасс, мунсарех, музореъ, муктазабро мансуб донистаанд. Доираи мучтамиа: ба ин доира бахрҳои музореъ, муктазаб, мучтасс, мушокил, сареъ, ҷадид, қариб, мунсарех, ҳафифро дохил кардаанд. Доираи мунтазия: ба ин доира бахрҳои ҳафиф, мушокил, сареъ, ҷадид, қарибро мансуб донистаанд. ҳар яке аз рӯи фаҳмишу биниш ё ин ки аз рӯи грамматикаи забони худ ақоиди хешро баён намудаанд.

Чи хеле ки таъкид карда гузаштем, барои осон ва фаҳмо дарёфт кардани вазнҳои арӯз арӯзшиносон доираҳои арӯзро сохта баромадаанд. Дар боло дида омадем, ки аксар арӯзшиносон ба доираҳо ҷудо кардани бахрҳои арӯзро дар шаклҳои гуногун овардаанд. Оиди ин масъала арӯзшиносии қарни XIII- и тоҷик Хоҷа Насируддини Тӯсӣ дар асари гаронбаҳо худ “Меъёр-ул-ашъор” истода гузаштааст. дар фаслҳои панҷум ва шашуми боби аввали рисола баъзе ҷиҳатҳои доираҳои арӯзро (аз ҷумла, ҳондани рукнҳо дар асоси доира) равшан сохтааст. Ин маъниро ҳуди адиб чунин шарҳ медиҳад: “Ва арӯзиёнро одат бошад, ки истихроҷи ин аркон аз якдигар ба факк (ҷудо намудан) ва таркиби баён кунанд ва дар давоир (доираҳо) ваъз кунанд” [2, 28]. Аз ин ақидаи адиб маълум мегардад, ки ҳар як арӯзшинос барои муайяни дурусти вазни арӯзӣ, албатта, ба доираҳои арӯз муроҷиат менамоянд. Ин масъала барои фарқ кардани арконҳои арӯз мавқеи яқумдараҷа дорад. Барои ҳамаин ҳам ҳар як тадқиқгари арӯз ин усулро ба қор мебаранд. Ҳамаин тавр, ин масъаларо Хоҷа Носир дар асоси мисол равшан нишон медиҳад, ки аз ҳар ҷиҳат ҷолиб аст: “Як доира бигузарад дар вазни фаълулун ва фойилун ва бар ў нависанд аломати мутаҳаррик ва сокин ва ба изои (рӯ ба рӯ) он ҳуруфу ин калима, ки “биҳйкун”, то агар оғоз аз “бо” кунӣ, “биҳй кун” бар ҳаволии (атрофи) доира бигузарад бар вазни фаълулун. Ва агар оғоз аз “коф” кунӣ, “кун биҳй” бошад бар вазни фойилун” [2, 28]. Ин ҷо хеле содда аз як бахр ба баҳри дигар гузаштани вазни шеърро ё рукнҳои онро ё дар асоси мисолҳо: “биҳй кун”, би-ҳй-кун: фаъл-ў-лун (V – –): “кун

бихӣ”, кун-би-хӣ: фоъ-и-лун (– V –); масъалаи асосии ин гуна ҳодисаро (аз як рукн ба рукни дигар гузаштан) Хоҷа Носир дар асоси ҳиҷоҳи дарозу кӯтоҳ мисол овардааст. Боз адиб ақидаи ҳудро идома дода, ин ҳолатро дар мисоли дигаргуншудани рукнҳои мутафоъилун ва мафоъилатун нишон дода мегузарад. Ин ҷо таркиби “Бадӣ накунам”-ро мисол меоварад ва дар асоси доира фикри ҳудро далелнок намудааст. “Ба-дӣ- на-ку-нам: ма-фоъ-и-ла-тун; V – V V –”. Агар инро дар шакли “накунам бадӣ” оварем, ба рукни мутафоъилун табдил меёбад. Мисол, “на-ку-нам-ба-дӣ: му-та-фоъ-и-лун; V V – V –”. Боз дар ин ҳолат низ мо дар мисоли чаппа хондани таркиби “Бадӣ накуна” рукни нав омада баромаданаширо дида истодем, ки яке аз хусусияти асосии доираҳои арӯз ба ҳисоб меравад.

Хоҷа Носир доираҳои арӯзро шарҳ дода истода, баъзе вижагиҳои онро ба таври зер оварда мегузарад: “Бахрҳо аз тақрори аркон (рукнҳо) хезад ва арконро чун чанд бор тақрор кунӣ, ба шарте ки мӯтадил бувад, на дарози мумилл (малоловар) ва на кӯтоҳи мухилл (халалрасон) бошад, вазни мисроъе ҳосил ояд ва аз ду мисроъ байте ояд ва аз абёт қитъа ё қасида ё ғайри он” [2, 28]. Аз ақоиди болоӣ маълум мегардад, ки Насируддин низ мисли арӯзшиносони пеш аз худ ба вучуд омадани бахрҳои вазни арӯзиро аз тақрори афоилҳо (рукнҳо) медонад. Ин тарзи тақрор шудани рукнҳоро ба таври мӯтадил, яъне миёна арзи вучуд карданаширо роҳи дуруст мешуморад. Агар аз ҳад зиёд дароз ё аз ҳад зиёд кӯтоҳ бошад, вазн халалрасон ва малоловар шуданаш равшан карда шудааст. Боз як масъалаи асосии илми арӯзшиносиро хеле равшан гуфта мегузарад. Барои муайян намудани вазни шеър Хоҷа Носир низ дар асоси як байт сару кор намуданро эътироф карда мегузарад. Ин байтҳо шояд аз қасида, қитъа ва ё дигар навъи шеър ҳам шуданаш лозим. Ҳамин тавр, ин адиби нуктасанҷ доир ба шумораи рукнҳои таркиби бахр истода гузашта, ақидаҳои эътимодбахшро оварда мегузарад: “Ва камтарин ададе тақрорро ду бошад ва бештар чаҳор ва зиёдат аз ин ба сабаби дарозӣ мутаъмал набошад. Пас байте аз чаҳор рукн бувад ё аз шаш рукн ё аз ҳашт, магар дар мавозеъе, ки ёд карда шавад ва хилти (омезиши) аркони муташобеҳ шабеҳ бувад ба тақрор” [2, 28]. Ҳар як бахр аз ҷиҳати камияти рукнҳо, яъне ҳар бахр метавонад аз ду рукн кам набошад ва аз ҷиҳати зиёдати метавонад то чаҳор рукн бошад. Аз ин мулоҳизаҳо мо бевосита пай бурдан метавонем, ки бахр метавонад аз чор рукн таркиб ёбад ё аз шаш рукн ё аз ҳашт рукн. Ин ҷо мо бевосита на фақат рукнҳои таркиби як мисраъ шеърро ба назар дорем, балки барои омада баромадани вазни шеър як байт амал мекунад, ки шумораи рукнҳо низ дар асоси ана ҳамин аз ҷиҳати адад мушоҳида мешавад. агар як мисраъ шеър аз се рукн иборат бошад, мисраи дуввум низ аз се рукн таркиб меёбанд. Дар натиҷа мо рукни бтаркиби бахрҳоро шаш рукнӣ эътироф менамоем. Боз адиб фикри ҳудро идома дода, рукнҳои мисраи аввал ва мисраи дуввуми таркиби бахрро бо ҳамдигар тақрор ва мушобеҳ буданашро эътироф намуда мегузарад. Ҳаминро алоҳида қайд менамоем, ки дар дохили ду рукни муташобеҳ ҷиҳатҳои микдорӣ ва сифатии ҳиҷоҳо мушоҳида карда мешаванд. Хоҷа Носир ақидаи ҳудро идома дода, оиди панҷ бахри махсуси арӯзи араб алоҳида истода мегузарад. Мавқеи ба худ хоси “Меъёр-ул-ашъор” низ дарон зоҳир мегардад, ки барои омӯзиш ва таҳлили арӯзи арабу Аҷам хеле аҳамиятнок аст. Ин ҷо адиб рукнҳои асосии бахри тавилро аз тақрори рукни фаъулун мафъойлун, фаъулун мафъойлун медонад ва ин бахрро аз дарозтарин бахр дар арӯзи тозӣ мешиносад. Дуюмин бахре, ки хоси арӯзи араб аст, ин мадид мебошад. Адиб дар асоси доираи арӯзӣ ба вучуд омадани ин бахрро аз аз ҷузъи дуюми рукни мафъойлун, яъне лун мафъой лун фаъӯ, лун мафъой лун фаъӯ медонад, ки аз ин вазн рукни фоъилотун фоъилун, фоъилотун фоъилун хезад. Дигаре ин аст, ки бахри баситро аз тақрори рукнҳои мустаъфилун фоъилун, мустаъфилун фоъилун медонанд. Ба доираҳо тақсим карани бахрҳо аз нуқтаи назари Насируддин хусусияти махсус дорад. Ў ба доираи мухталифа асосан бахрҳои тавил, мадид ва баситро мансуб медонад. Дар ҷои дигари “Меъёр-ул-ашъор” санъатҳои мӯҳмал ва маклубро ба гурӯҳи доираи мухталифа дохил меамояд, ки хусусияти муштарақ ва ё ба ҳам наздик доштани илми арӯз ва бадеъро мушоҳида кардан мумкин аст. ин арӯзшиносии зақӣ дар асари мазкури худ доир ба бахри тавил як мисраъ шеърро мисол оварда, дар асоси он ба вучуд омадани бахри мадид, санъати маклуб ва бахри баситро бо мисолҳо далелнок менамояд, Бар вазни тавил:

Бар ман баргузар, эй мах, ба ман дар нигар гаҳ-гаҳ.

Бар вазни мадид:

Баргузар, эй маҳ, ба ман дарнигар гаҳ-гаҳ ба ман.
 Бар вазни маклуб:
 Гузар, эй маҳ, ба ман дар нигар гаҳ-гаҳ ба ман бар.
 Бар вазни басит:
 Эй маҳ, ба ман дарнигар, гаҳ-гаҳ ба ман баргузар.

Насируддин ба доираи даввум (доираи мӯъталифа) баҳрҳои вофир ва комилро мансуб медонад. Ин доира ва хусусиятҳои онро низ дар асоси мисолҳо асоснок менамояд:

Бигӯ, дили ман кучо талабам зи баҳри худо.
 Ин мисраъ дар вазни комил дар шакли зер акси худро меёбанд:
 Дили ман кучо талабам зи баҳри худо, бигӯ.

Боз аз ин доира баромадани вазни мӯҳмалро адиб гуфта мегузарад, лек дар истеъмол набудани онро қайд менамояд ва дар вазни мӯҳмал мисраи болои ба таври зер меояд:

Ман кучо талабам зи баҳри худо бигӯ, дили.

Дар ин доира низ (доираи мӯъталифа) ва таркиби баҳрҳои он маҳз шуарои араб шеър сароиданаш аз тараҷи Хоча Носир таъкид карда мешавад. ҳамин тавр, адиб ба доираи мучталиба се баҳри серистеъмол ва машҳури арӯзро, яъне ҳазач, разач ва рамалро дохил менамояд ва бо мисолҳо шарҳ медиҳад. инро дар мисоли баҳри ҳазачи мусаддас дидан метавонем:

Ма-ро-дил-бе-ди-ло-ро-ме-на-ё-ро-мад. (мафӯйлу, мафӯйлу, мафӯйлу).
 Бар вазни раҷазӣ мусаддас дар шакли зер меояд:
 Дил-бе-ди-ло-ро-ме-на-ё-ро-мад-ма-ро. (муфтаъилун, муфтаъилун, муфтаъилун).
 Бар вазни рамали мусаддас дар шакли зер меояд:
 Бе-ди-ло-ро-ме-на-ё-ро-мад-ма-ро-дил. (фоилотун, фоилотун, фоилотун).

Арӯзшиноси номии тоҷик Насируддин таъкид карда мегузарад, ки агар баъд ба ин баҳрҳо (ҳазач, рамал, раҷаз) боз ду рукн ҳамроҳ кунем баҳрҳо мусамман мешаванд. Ба қавли Насируддин гӯем, “ҷумла мусамман шавад ва ин доираро аз доираи Мучталиба хонанд ва мусамманро Мучталибаи зоида” [2, 34]. Дар ин ҳолат ҳазач ҷаҳор маротиба дар шакли мафӯйлу, мафӯйлу, мафӯйлу, мафӯйлу меояд. Баҳри раҷаз бошад, ҷаҳор маротиба дар шакли муфтаъилун, муфтаъилун, муфтаъилун, муфтаъилун меояд. Баҳри рамал бошад ҷаҳор маротиба дар шакли фаъилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаъилотун омада метавонад. Инро дар мисоли байт бояд равшан сохт, ки ҳазач чунин меояд:

Ма-ро-кас-на-ди-ҳад-дод,
 Ма-ро-кас-на-ку-над-шод. (мафӯйлу, мафӯй, мафӯйлу, мафӯй).
 Дар шакли раҷаз чунин меояд:
 Кас-на-ди-ҳад-шо-д-ма-ро,
 Кас-на-ку-над-шо-д-ма-ро. (Муфтаъилун, муфтаъилун).
 Дар шакли рамал ба таври зайл меояд:
 На-ди-ҳад-до-д-ма-ро-кас,
 На-ку-над-шо-д-ма-ро-кас. (Фаъилотун, фаъилотун).

Аз ин ақидаҳо ва мисолҳои болоӣ маълум мегардад, ки Насируддин тафриқае аз гузаштагонаш доираи мучталибаи зоидаро кашф намудааст, ки ин ҳолат ба вазни арӯз хос аст. ба ин доира баҳрҳои ҳазачи макфуф, разачи матвӣ ва рамали маҳбунро дохил намуда, онҳоро дар асоси мисол равшан кардааст.

Хоча Насируддин Тӯсӣ дар доираи муштабаҳа ҳафт баҳри арӯзро дохил менамояд, ки аз зеринҳо таркиб ёфтааст: Сареъ, қариб, мунсарех, ҳафиф, музореъ, муктазаб, муктасс. Ин баҳрҳоро дар асоси як мисраъ шеър дар шакли доира чи тавр истеъмол мегарданд, нишон дода гузаштааст:

Дар шакли сареъ:
 Бода ба ман деҳ, ту бо, ҳам як бор.
 Дар шакли қариб:
 Ба ман деҳ ту, бо, ҳам як бор бода.
 Дар шакли мунсарех:
 Деҳ ту, бо, ҳам як бор бода ба ман.
 Дар шакли ҳафиф:

Ту, буто, ҳам як бор бода ба ман деҳ.
 Дар шакли музореъ:
 Буто, ҳам як бор бода ба ман деҳ ту.
 Дар шакли муктазаб:
 Ҳам як бор бода ба ман деҳ ту, буто.
 Дар шакли мучтасс:
 Як бор бода ба ман деҳ ту, буто, ҳам.

Дар доираи муштабаҳа аз рукнҳои носолими баҳрҳои болой боз як навъи доира бар меҳезад, ки онро муштабаҳаи музоҳафа меноманд. Ба ин доира Насируддин баҳрҳои сареи матвӣ, мунсарехи матвӣ, муктазаби матвӣ, қарибу музореи макфуф ва хафифу мучтасси махбунро дохил намуда аст. Ин вазнҳо дар асоси қои руқн омада баромаданаширо бо мисолҳо нишон дода мегузарад: баҳри сареи матвӣ аз тақрори рукнҳои муфтайлун, муфтайлун, фоъилоту ба вучуд омада, мисоли равшани он дар мисри зер ба пайбуриди Насируддин оварда шудааст:

Бода ба ман деҳ ту, буто, ҳам се бор.

Дар шакли қариби макфуф аз тақрори рукнҳои мафойлун, мафойлун, фоъилоту ба вучуд меояд:

Ба ман деҳ ту, буто ҳам се бор бода.

Дар шакли мунсарехи матвӣ аз тақрори рукнҳои муфтайлун, фоъилоту, муфтайлун омада, ба таври зайл байт ба доира меояд:

Деҳ ту, буто, ҳам се бор бода ба ман.

Хафифи махбун аз тақрори рукнҳои фаъилотун, мафойлун, фаъилотун ба вучуд омада, дар доираи муштабаҳаи музоҳафа дар шакли зер омада метавонад:

Ту, буто, ҳам се бор бода ба ман деҳ.

Музореи макфуф аз тақрори рукнҳои мафойлу, фоилоту, мафойлу ба вучуд омада, мисраи мазкур дар доираи муштабаҳаи музоҳафа дар шакли зер меояд:

Буто, ҳам себор бода ба ман деҳ ту.

Муктазаби матвӣ аз тақрори рукнҳои фоъилоту, муфтайлун, муфтайлун сар зада, дар доираи муштабаҳаи музоҳафа дар шакли зер меояд:

Ҳам се бор бода ба ман деҳ, ту, буто.

Мутасси махбун аз тақрори рукнҳои мафойлун, фаъилотун, фаъилотун ба вучуд омада, дар доираи муштабаҳаи музоҳафа чунин акс меёбад:

Се бор бода ба ман деҳ ту, буто, ҳам.

Ҳамин тавр, Насируддин ба доираи муттафиқа ду баҳри арӯзро дохил менамояд, ки инҳо мутақориб ва ғариб ба ҳисоб мераванд.

Дар охир фасли Хоча Носир тартиби доираҳои арӯзро гуфта гузашта, шумораи онҳоро дар назди араб аз панҷ адад медонад, ки аз зеринҳо таркиб ёфтааст: мухталифа, мӯъталифа, мучтасс, муштабаҳа, муттафиқа.

Тартиби доираҳои арӯзи аҷамро низ ба панҷ тақсим намудааст: мучталибаи солима, мучталибаи музоҳафа, муштабаҳаи мусаммана, муштабаҳаи мусаддаса, муттафиқа. Дар ин панҷ доира бисту ду баҳр вучуд доштанаширо адиб қайд карда мегузарад. Ҳамаи ин баҳрҳо дар асоси вазни ҳазач, разач, рамал, сареъ, қариб, мунсарех, хафиф, музореъ, мучтасс ва мутақориб ба вучуд омадаанд. Шонздаҳ баҳре, ки дар панҷ доираи арӯзи араб вучуд доранд аз шонздаҳ баҳр таркиб ёфтаанд, ки он баҳрҳо аз зеринҳо таркиб ёфтааст: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазач, раҷаз, рамал, сареъ, мунсарех, хафиф, музореъ, муктазаб, мучтасс, мутақориб ва ғариб.

Ин буд сайри таърихӣ афкори адабиётшиносони тоҷикӣ ўзбек оиди доира ва масъалаҳои он. Мо асосан оиди доираи арӯз ақидаи Муаллифи “Шачарат-ул-арӯз” Саид Музаффаралии Асириро зерин таҳлил мекашем. Адиби забардасти тоҷикӣ форс Музаффаралӣ масъалаи доираро дар асоси рисолаҳои арӯзии то замони худ (асри XIX) офарида шуда, таҳлил менамояд ва фикрҳои эътимодбахши худро меорад. Аввал ӯ ба масъалаи баҳр дахлат менамояд, ки сабаби он ба фикри мо аз тақрори рукнҳо дар доираи арӯз баҳрҳои ба ҳам наздик ба вучуд меоянд. Мо ба хусусият ва навъҳои баҳр дар фасли алоҳида сару кор менамоем. Ҳоло ҳозир хусусияти доираҳоро аз назари муаллифи “Шачарат-ул-арӯз” гуфта мегузарем. Адиб сохта баромадани доираи арӯзро аввал ба

арабҳо мансуб медонад, ки дуруст аст. Сабаб ин ки онҳо аввалин шуда арӯзро кашф карданд. Ба ин маънӣ меорад: “Ва арӯзиён барои тасҳили бухури нуздаҳгона давоир баровардаанд ва ҳар доираро исме ниҳода” [1, 27]. Чӣ хеле ки дар боло оварда гузаштем, арӯздонони тоҷику форс низ оиди доираҳои арӯз ақидаҳои гуногунро овардаанд. Яке аз онҳо Музаффаралӣ ба ҳисоб меравад. Бахрҳои мутақориб ва мутадорикро ба як доира мансуб медонад ва аз такрори рукни якдигар бахрҳо ба вучуд меоянд. Масалан, Фаъълун – ро чаҳор бор бар хатти доира нависӣ, пас агар аз “Фаъ” шуруъ кунӣ, Фаъълун, Фаъълун, Фаъълун, Фаъълун - чаҳор бор бошад ва он бахри Мутақориб аст ва агар аз Лан оғоз кунӣ ва “Лан Фаъълун, Фаъълун, Фаъълун Фаъ” гӯӣ, бар вазни “Фоъилун, Фоъилун, Фоъилун, Фоъилун,” чаҳор бор бошад ва он бахри Мутадорик аст. Ин ду бахр дар якҷоягӣ бахри Муттафӣқаро ташкил медиҳад.

Муҳокима ва натиҷаҳо. Бахрҳои ҳазач, рамал ва раҷазро ба як доира дохил менамояд ва такрори ҳичоҳин онро дар шакли зер меорад: рукни маъфойлунро чаҳор бор ба хати доира нависта, аз ҳичоӣ “маъфо” оғоз намоем, рукнҳои маъфойлун, маъфойлун, маъфойлун, маъфойлун бармеояд ва ин бахри ҳазач мешавад. Агар аз “ъйилун” оғоз намоем ва гӯӣ “Ъйилун, мафъйилун, мафъйилун, мафъйилун, мафъ” бар вазни “Мустафйилун, Мустафйилун, Мустафйилун, Мустафйилун” чаҳор бор бошад, он бахри раҷаз мешавад. Агар аз “Лун” бихонӣ, “Лун мафъйӣ, Лун мафъйӣ, Лун мафъйӣ, Лун мафъйӣ” бар вазни “Фоъилотун Фоъилотун Фоъилотун” чаҳор бор бошад ва он бахри рамал хоҳад шуд ва ин доираро Мучталиба меноманд. Бахрҳои комил ва вофир аз як доираанд. Такрори ҳичоӣ рукнҳои онҳоро низ дар шакли зер қаламдод менамояд: чаҳор бор Мутафъйилун-ро бар хатти доира нависӣ, агар аз “Мутафо” ибтидо кунӣ, “Мутафъйилун Мутафъйилун Мутафъйилун Мутафъйилун” чаҳор бор бошад ва он бахри комил аст. Ва агар аз “Ъилун” бихонӣ, “Ъилун, Мутафъйилун, Мутафъйилун, Мутафо” бар вазни “Муфъйилатун, Муфъйилатун, Муфъйилатун, Муфъйилатун” чаҳор бор бошад ва он бахри вофир аст. Ва номи ин доира “Муъталифа” ниҳодаанд ба ҷиҳати иттифоқ ва иътилофи аркон, ки ҳар ду Субъйӣ аст. Бахрҳои тавил, мдид ва басит ба як доира мутааллиқанд. Масалан, ФАЪЎЛУН, МАФОЪЎЛУН –ро ду бор бар хатти доира нависӣ, агар аз Фаъълун шуруъ кунӣ, “Фаъълун Мафъйилун Фаъълун Мафъйилун” гардад ва он бахри тавил аст.

Ва агар аз “Лун Фаъълун” оғоз кунӣ, “Лун Мафъйилун Фаъълун” оғоз кунӣ, “Лун Мафъйилун Фаъълун Мафъйилун Фаъ” ҳосил гардад, ки бар вазни; “Фоъилотун Фоъилун Фоъилотун Фоъилун” истихроҷ кунӣ, ки бар вазни бахри мадид аст. Ва агар аз “Ъйӣ” ибтидо кунӣ, ва агар бигӯӣ: “Ъйилун Фаъълун Мафъйилун Фаъълун Мафо” бар вазни: “Мустафйилун Фоъилун, Мустафйилун Фоъилун” бошад ва он бахри басит аст. Ва ин доираро МУХТАЛИФА номанд ба ҷиҳати ихтилофи аркон, ки баъзе Хумосӣ ва баъзе Субъйианд.

Музорей, муктазиб, мучтасс ва мунсарей чаҳор бахр аз як доира аст. Масалан, Мафъйилун Фоъилотун – ро, ки музоҳафанд ду бор алоҳидда – алоҳида бинвисӣ ва агар аз Мим шуруъ кунӣ, “Мафъйилу Фоъилотун Мафъйилун Фоъилотун” бошад ва он аз бахри Музорейи максур аст “Мафъйилун фъ-лотун Мафъйилун Фоъ - лотун “ аст. Ва Фоъ-лотун дар Музорейи мунфасил аст ва агар аз “ЪЙЙ” оғоз кунӣ ва гӯӣ: “Ъйил Фоъ-лотун Мафъйилу Фоъилоту Мафо” бар вазни “Фоъилотун Муфтайилун, Фоъилотун Муфтайилун” бошад. ва он бахри Муктазиби Мутавво аст ва рукни солими он Мафъулоту Мустафйилун Мафъулоту Мустафйилун бошад. Агар аз “лом оғоз кунӣ, “Ла Фоъилоту Мафъйил” бар вазни “Мафъйилун Фаъълотун, Мафъйилун Фаъълотун ” бошад ва он бахри Мучтасси Мачнун аст ва рукни солими он: “Мус Тафаъи Лун Фоъилотун Мус Таф Ёилун Фоъилотун” аст. Ва Мустафйилун дар бахри Мучтасси Мунфасил аст ва агар аз “Ло”, ки дар Фоъилот аст, шуруъ кунӣ ва гӯӣ, “Лот Мафъйилу Фоъилоту Мафъйилу Фоъ” бар вазни “Муфтайилун Фоъилот, Муфтайилун Фоъилот” бошад ва он аркони бахри Мунсарейи Мутавво аст. Ва аркони солими он “Мустафйилун Мафъулот Мустафйилун Мафъулот” ба вучуд меояд. Ба ин доира Саид Музаффаралӣ низ Муштабей ном додааст.

Хулоса. Муаллифи “Шачарат-ул-арӯз” доир ба бахрҳои сарей, хафиф, ҷадид, қариб ва мушокил ибрази ақида намуда, чунин меорад: “Ва бухури Сарей ва Хафиф ва Ҷадид ва Қариб ва Машокил, ки ин ҳар панҷ (5) аз бахри Мусаддас-ул-асл аст, аз як доира бармеоянд” [1,

30]. Ин иқтибос хеле равшан баён карда шудааст. Пач баҳри дар боло зикр карда шуда аз як доира бармехезанд ва дар асл дар қолаби мусаддас омадани онро таъкид карда мегузаранд. Такрори ҳичоҳои баҳрҳои болоиро дар мисоли доира дида мебароем: “Муфтайлун Муфтайлун Фоѐлот” – ро бар хатти доира нависӣ ва аз Муф оғоз кунӣ, Сарѐи Мутавво бошад. Ва аркони солими он “Мустафйлун Мустафйлун Мафъулот” аст. Ва агар аз “То” шуруъ кунӣ ва гӯӣ: “Таълун Муфтайлун Фоѐлот Муф” бар вазни Фаъулотун Фаъулотун Мафъилун бошад ва Баҳри чадида Мачнун аст ва аркони солими он Фоѐлотун Фоѐлотун Мустафйлун аст ва агар аз Ёйи ибтидо намоӣ ва гӯӣ: Ёулун Муфтайлун Фоѐлоту Муф, бар вазни Мафъйлу Мафъйлу Фоѐлот бошад ва он баҳри қариби мақсур аст ва аркони солими он Мафъйлу Мафъйлу Фоѐлотун аст. Агар аз ТО – и Муфтайлун сонӣ ибтидо намоӣ ва гӯӣ: Таълун Фоѐлот Муфтайлун Муф – бар вазни Фаъулотун Мафъилун Фаъулотун бошад, он баҳри хафифи мачнун аст ва аркони солими он Фоѐлотун Мустафйлун Фоѐлотун аст. Агар МУС – ТАФЪИ – ЛУН дар баҳри Хафифи мунфасил аст. Ва ин ҷо фарқ дар миёни Мустафйлун ва Фоѐлотун – муттасил ва мунфасил дарёфт мешавад. Ба ин доираи арӯз МУНШАЗИЪА ном гузоштаанд.

Ҳаминро алоҳида қайд кардан мумкин аст, ки барои муайян намудани баҳрҳои арӯз албатта, доираҳои он мавқеи аввалиндараҷа доранд.

АДАБИЁТ:

1. Саид Музаффаралии Асирӣ. Шаҷарат-ул-арӯз. Чопи сангӣ, нашри матбаи Нувалкишур ба соли 1915. – 130 с.
2. Насируддин Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориён, 1992. – 110 с.
3. Шамс Қайси Розӣ. Ал-Мӯъҷам. – Душанбе: Адиб, 1991. – 218 с.
4. Баҳром Сирус. Қофия дар назми тоҷик. – Тоҷикистон: нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 206 с.
5. Расулхон Ҳодизода. Аз гузашта ва ҳозираи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 128 с.
6. М. А Бухорӣ. Лубоб-ул албоб. Ҷилди аввал. – Душанбе: Бебок, 2018. – 370 с.
7. Норқўчқоров Ш. Ш. Мавқеи Насируддини Тӯсӣ дар ташаккули илми бадеъ (Дар асоси асари “меъёр-ул-ашъор”) //Academic research in educational sciences, 2021. – №9. – С. 60-66.
8. Норқўчқоров Ш. Ш. “Асос-ул-иқтибос”-и Насируддини Тӯсӣ (сохт ва структураи ба худ хоси ин рисола) //Academic research in educational sciences, 2022. – №12. – С. 343-351.
9. Shavkatzoda N. S. Nasiruddin TUSI AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF EASTERN CIVILIZATION //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 2022. – №4. – С. 344-351.
10. Shavkatzoda N. S. NASIRUDDIN TUSI AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF CIVILIZATION OF THE PEOPLES OF THE EAST //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 2021. – №12. – С. 930-937.

Norova Mexri Baxtiyorovna,
BuxDU 2-bosqich tayanch doktoranti
(O'zbekiston)
E-mail: mexrinorova2202@gmail.com

O'ZBEK SHE'RIYATIDA RANG RAMZLARI TALQINI

Annotatsiya. Ramziylik – she'riyatning muhim xususiyati. Flora va fauna olami bilan birga tabiatdagi ranglar ham timsol bo'lib keladi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida ranglar turli ramziy ma'nolarni ifodalab keladi. Jumladan, oq, qora, qizil, sariq, ko'k va hokazo ranglar lirik qahramonning ruhiyati, kayfiyati, ichki kechinmalarini ifodalash barobarida ramz ham bo'lib keladi. Maqolada shu jihatidan yuqorida zikr etilgan ranglar tahlil etilgan va rang simbolikasiga xos jihatlar an'ana va vorisiylik aspektida yoritilgan.

Kalit so'zlar: ramz, ramziy tahlil, rang ramzlari, poetik obraz, arxitep, lirik qahramon, lirik kechinma.

Аннотация. Символизм – важная черта поэзии. Наряду с миром флоры и фауны цвета в природе также выполняют функцию символов. В современной узбекской поэзии цвета имеют различные символические значения. В частности, такие цвета, как белый, черный, красный, желтый, синий и другие цвета не только выражают психику, настроение и внутренние переживания лирического героя, но и служат символами. В статье анализируются упомянутые выше цвета в этом отношении и освещаются специфические аспекты цветовой символики с точки зрения традиции и наследования.

Ключевые слова: символ, символический анализ, цветовая символика, поэтический образ, архетип, лирический герой, лирическое переживание.

Abstract. Symbolism is an important feature of poetry. Along with the world of flora and fauna, colors in nature also serve as symbols. In modern Uzbek poetry, colors express various symbolic meanings. In particular, colors such as white, black, red, yellow, blue and others are also symbols, expressing the psyche, mood, and inner experiences of the lyrical hero. The article analyzes the colors mentioned above in this regard and highlights the aspects inherent in color symbolism from the perspective of tradition and inheritance.

Keywords: symbol, symbolic analysis, color symbols, poetic image, archetype, lyrical hero, lyrical experience.

Kirish. Ranglarni ramziylashtirish an'anasi xalq lirikasi va o'zbek mumtoz she'riyatida shakllanib, badiiy takomilga erishgan. Bu poetik jarayon yangi o'zbek she'riyatida ham o'ziga xos tarzda davom ettirildi. Jumladan, A. Oripov, E. Vohidov, X. Xudoyberdiyeva, O. Hojiyeva kabi zamonaviy o'zbek she'riyati vakillari ijodida ranglar turli ramziy ma'nolarni ifodalagan. Darhaqiqat, o'zbek she'riyatida rang bilan bog'liq bo'lgan ramziy obrazlar inson ruhiy iqlimida sodir bo'layotgan turli holat va o'zgarishlarni nisbatan to'liq va ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Rang ramzlari qatnashgan she'rlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Oq rang.

Oqarganda sochlar eslaymiz,
 Sarxush bahor, kuz o'tganini.
 Kimlarnidir rad etganmiz biz,
 Kimlar bizni rad etganini [11, 22].

Halima Xudoyberdiyevaning yuqoridagi she'rida "oq soch" – yoshning o'tishi, bahor va kuz fasllari bu ma'noni kengaytirib, hayotning o'tkinchiligini ifoda etgan. Bilamizki, sochlar asli qora rangda bo'lib, uning oqarib ketishi inson hayotining keksalikka qadam qo'yganini bildiradi. Oq rangning xuddi shunday ma'nosini Oydin Hojiyeva asarida ham uchratish mumkin:

Onam qora sochlari
 Bo'ldi bora-bora oq.
 Ko'p askarlar singari

Akam qaytmasdi biroq [9, 48].

Shoir misol tariqasida yozilgan bu she'rida ukasi urushdan qaytmagani uchun onasining qora sochlari oqarib ketganini aytadi. Ya'ni, oq sochlar qayg'u ramzi bo'lib kelgan. Bunday mazmunni Erkin Vohidov she'rlarida ham ko'rish mumkin:

Bugungidek yana sahar turasan,
Ajratasan keraklarning keragin.
Sochlaringda bir tola oq ko'rasan,
Birinchi bor sanchganida yuraging [9, 20].

Unda shoir o'zbek ayolining har tong o'z vaqtida turishi, farzandlari uchun tinimsiz mehnat qilishi, sog'ligidan ayrilib, birinchi marta yurak xurujiga uchragandagina ko'zguga qarasa, qora sochlari oqarib ketganini ko'rsatadi. . Ya'ni, oq sochlar hayotdan o'tishning ramzi bo'lgan.

Oydin Hojiyevaning yana bir she'rida oq rang o'ziga xos tarzda timsollanganini kuzatish mumkin. Unda shoir o'zbek ayolining har tong o'z vaqtida turishi, farzandlari uchun tinimsiz mehnat qilishi ko'rsatilgan:

Oq ro'molin bir uchini yelkaga tashlab sipo,
Darvozada turar onam, qo'li ishga bormayin:
Tashvish bilan, mehnat bilan toliqtirganday dunyo,
Ko'zlari ham xira tortib bormoqdadir kun sayin [10, 22].

Bu she'rdan onaning butun umr mehnati va natijada charchab, ko'zlari xiralashgani, onaning ro'moliga oppoq rang sifatdosh sifatida kelgan. Shoir Navoiy viloyatining Qiziltepa tumanida tug'ilganini inobatga olsak, bu maskan aholisi a'zo bo'lgandagina oq ro'mol o'rashadi. Demak, she'rdan oq ro'mol motam ramzidir. Binobarin, ukasi urushga ketib, qaytib kelmadi.

Jabr bo'ldi yurakka yolg'iz
Mangu bitmas undagi chandiq.
Ilon chiqdi, tanlab ikkimiz
Baxt bor deya ochgan oq sandiq [10, 26].

Ilonning oq ko'krakdan chiqishi o'zbek xalq ertagi "Zumrad va Qimmat"da. Oppoq sandiqdan ilon chiqadi, uni ertak qahramoni Qimmat ochadi, bu yerda turli zeb-ziynat, taqinchoqlar borligini aytadi. Shoir ham shu voqelikka ishora qilib, oq ko'krakni baxtsizlik timsoli sifatida ishlatadi.

Na nozik kashfiyot bilan yaralmish,
Kulguga chayilgan oppoq yuzlaring.
Va yana ko'zingdan yog'du taralmish,
Va yana labingda sirli so'zlaring.
Ruhimda sevgining pinhon sururi,
Bebaxtlik – oydindir, saodat – qaro.
O'lib ketish mumkin yoningda turib,
Qarshimda borliging tilsimi aro [13, 126].

Usmon Azimning ma'shuqaga bag'ishlagan ushbu she'ri "oq yuz" va "qora baxt" uyg'unligidan badiiy oksimoron san'atini yaratgan. Baxt quvonch demakdir, lekin biz odatda baxtni oq rangda, baxtsizlikni qora rangda ifodalaymiz. Shoir baxtning qora, oydek baxtsizlik oksimoronini qildi. Qolaversa, "Kulgidan yuz yuviladi" degan metafora ham bor.

O'raladi bo'ynimga
Oyning oppoq bilagi.
Ushaldi bor tilagim...
Baxtning qo'lidan o'pib,
Kelayapti yig'lagim [13, 147].

Bu she'riy parchada oy so'zida metafora bor, oy deganda go'zal joy nazarda tutilgan. Chunki osmondagi oy bilagini bo'yniga o'rab oladi, degan gap to'g'ri emas. Bilakni oq deb ta'riflash malaka san'atini ko'rsatadi.

2. Qora rang. Hozirgi she'riyatda qora rang bir qancha ramziy ma'nolarni ifodalaganligi kuzatiladi. Xususan, bu rang Abdulla Oripov asarlarida kalta soch sifati sifatida tilga olinadi va nafosat timsolini ifodalaydi:

Seni ko'ray dedim – tonglarim otdi,
Orazing yorishib, tunni berkitdi.
Lekin qora soching yuzingga tushgach,
Yana tun boshlandi, quyosh ham botdi [12, 61].

Yuqoridagi satrlarda yorning oppoq va oydek yuzlari tong shafaqiga va undan taralayotgan nurga, qora tuklar yoyilganda esa kunduzni (quyoshni) qoplagan tunga qiyoslanadi. Shoir bir jumlada qora rangni sochni ham, tunni ham tasvirlab, go'zal ifoda yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Xurshid Davron kuz manzarasini tasvirlashda qora va ko'k ranglardan uyg'un foydalanadi:

Qora tunda so'ldi yaproq –
So'nggi yaproq.
Vujudlarda so'ndi titroq,
Tindi tuproq.
Qushlar uchdi tong oldidan –
ko'k surmarang.
Ufqlarga urildi-da,
sindi jarang [14, 28].

Yuqoridagi parchada kuzda tushgan barglar holati tasvirlangan. Qorong'u tunda so'nggi bargning so'nishi ham shundan dalolatdir. Qora tun malakasidan foydalanish uzoq vaqtdan beri mavjud. Darhaqiqat, tun qorong'u va qora. Ammo bu yerda yaproqlarning so'lib ketgan ayanchli holati tunning qorasini bo'rttirib, unga shafqatsizlik ruhini yuklaydi. Shuningdek, daraxtdagi kuz bargining titrashi inson qalbining qo'rquv yoki hayratdan titrashiga qiyoslanadi. Keyingi xatboshida, kuzdagi yana bir holat, sovuq tushishi bilan qushlarning issiq mamlakatlarga uchishi haqida. Bu yerda ertalab ko'k va surma ishlatilgan. Agar tong hali quyosh chiqmagan, yorug' va ma'yus bo'lgan vaqt deyilganini inobatga olsak, shoirning tongni ko'k va qorong'i, qoraroqdek ta'riflagani to'g'ri bo'ladi. Va qushlar ufqqa urilganda, bir narsa buziladi va quyosh chiqadi va kun yorishadi.

3. Ko'k va yashil ranglar.

Usmon Azim kuzgi bog'larni tasvirlashda ko'k va yashil ranglardan foydalanadi:

Bog'larga kuz keldi bunchalar erta!
Ammo yam-yashildir hanuz bu daraxt –
Xazonrez turadi qoshida karaxt:
Demak, u Ollohning oldida erka,
Demak, uni sevar yoz atalmish baxt [15, 16].

Bog'larga kuz kirib, daraxtlarning barglari sarg'aya boshlaganiga qaramay, bargi hali yashil bo'lgan daraxt shoirning e'tiborini tortadi. Agar barglarning tushishi unga ta'sir qilmagan bo'lsa, bu Allohning qudrati va marhamatidir. Kuzgi manzaradagi yashil rang insonga umid baxsh etadi. Bunday tasvir boshqa she'rda uchraydi:

Garchi barglar ko'm-ko'k,
Ildizlar hushyor.
Otash kunlaring yo'q
O, parvardigor [15, 19].

Aytishlaricha, sentabr oyining boshlarida ham barglar hali ko'k bo'lsa-da, yashil bo'lsa, yozning olovli kunlarini topa olmaysiz. Bunday holda, yashil rang o'rniga ko'k rang ishlatilgan va porlash ma'nosini ifodalagan. Usmon Azimning yana bir she'rida yuqoridagi holatlarga qarama-qarshilikni ko'rishimiz mumkin:

Yam-yashil bog' ichra
Yaproq sarg'aydi.
Ko'nglimda bir nozik
Titroq sarg'aydi [15, 21].

Agar yuqorida biz kuzgi sariq bog'larda yashil daraxtni ko'rgan bo'lsak, endi yashil bog'da barg sarg'ayganligi tasvirlangan. Bunda, albatta, sariq va yashil bog'lar haqida emas, balki u inson hayotining ramzi bo'lib kelgan. Bunday holat har bir insonning hayotida sodir bo'lishi mumkin: juda tushkun va qayg'uli holatimizda qandaydir baxt uchqunlari bizga taskin berishi yoki yaxshi kunlarga umid berishi

mumkin. Aksincha, barcha orzularimiz ro'yobga chiqib, baxt qasrini qursak, qalbimizning qaysidir burchagidagi g'am insonni ranjitadi.

Usmon Azim she'riyatida yashil rangga ishoralar ko'p uchraydi:

Yashillikni bog'
Junjikib yechdi.
Yozni sevardim
U mendan kechdi [15, 23].

Shoir "Kuz keldi" jumlasini jonlantirish san'atidan foydalanib badiiy ifodalagan: Bog' salqin havodan oqarib ketgan yam-yashil ko'ylagini yechdi, Yozni sevdim, o'tib ketdi mendan, ya'ni yoz ketdi, kuz keldi.

Yashil rangning ramziy ma'nosi juda keng. Yashil - bahor rangi. Yashil rang - yangilanish, uyg'onish ramzi. Shu bilan birga, u hayotning rangi, muvozanat va uyg'unlikni ifodalaydi.

Yashillandi keyin birma-bir
Dala, chorbog', omonat ko'prik.
Dovuchchadek mo'ltirab boqdi,
Qo'shni boqqa tushgan bolalik [14, 28].

Xurshid Davron hayotning har bir bosqichini turli ranglarda tasvirlaydi. Uning bolaligida dunyo, ko'chalar, hatto qorong'u tun ham oppoq bo'lib ko'rinadi. Inson kamolga yetgan sari uning hayot daraxti yam-yashil bo'lib, nur sochadi. Keyin o'rta asrlarda dunyoni, odamlarning asl mohiyatini anglab, turli sinovlardan o'tib, inson hayoti sokin, ko'k rangga aylandi. Bu davrda inson o'zini tushunishga harakat qila boshlaydi. Hayotning ma'nosi va qadrini anglaganingizda oq, yashil va ko'k ranglar aralashib, yorug'lik xiralashadi. Ayni paytda yuqoridagi ranglarni topib bo'lmaydi, ularni faqat tushida ko'rish mumkin. Bunday paytda g'amgin ko'zlardan oq tomchilar oq sochlarda qoladi. Shoir insonning tug'ilishi, o'sishi va o'limini oq, yashil va ko'k ranglar uyg'unligi bilan juda go'zal topilmalar bilan ifodalagan.

4. Sariq rang. She'riyatda sariq zafar, zar, tillarang kabi sinonimlar bilan keladi. Biroq, bu sinonimlar nozik semantik farqlarga ega. Buni Oydin Hojiyeva she'rlarida ham kuzatish mumkin:

Men bahorning ko'nglini topdim,
Uchirdi gul arg'imchoqlarda.
Kuzning za'far libosin o'pdim,
Zar yaproqlar terdim bog'larda [10, 36].

Shoira kuz faslining tabiat manzarasini tasvirlashda zafarli libosi, tilla yaproqlari kabi iboralardan foydalanadi. Za'far va zar so'zlari sariq ma'noni bildiradi. Boshqa bir she'rda sarg'aygan barglar tilla deb ta'riflanadi:

Daraxtlarning tepa shoxida
Ko'zni olar tillarang yaproq.
Butun mehrin gul dudog'ida
Tutqazadi insonga tuproq [10, 40].

Kuz tabiati shu qadar o'ziga xoski, unda g'alati bir sir bor. Buni uning ko'zni qamashtiruvchi barglarida goh sarg'ish, goh qizg'ish, goh tilla, goh olovli ko'rish mumkin. Shoir bu manzarani zarhal barglari bilan ham ko'radi. Kuzda tuproq insonga butun mehrini gul labida, masalan, kurtakda beradi.

5. Qizil rang. Mustaqillik davri she'riyatida, o'tmish voqealari badiiy tadqiq qilinayotgan davrda tariximizda bosqinchilar zulmi davrini timsol qilishda an'anaviy qora rang emas, balki qizil rang timsolni ifodalashga xizmat qilgan. Ijodkorlarning g'oyasi va badiiy niyati:

Qip-qizil turnani kutdim o'ttiz yil,
Yechay deb bo'ynidan billur halqani,
Otanga shifolar so'rdim o'ttiz yil,
Rahm qani?
Shafqat qani? [8, 20]

Abduvali Qutbiddin she'ridan olingan yuqoridagi misralarda lirik qahramon kutayotgani "qizil turna" – o'sha davr tuzumi va'da qilgan jannat ramzidir. Qizil ramz jannatga erisha olmagan va sarob ortidan adashib qolgan odamning muammosini samarali va o'ziga xos tarzda ifodalash imkonini berdi. N.Jumatova shoir she'rlaridagi rangga oid ramziy obrazlarni, jumladan, qizil rangga oid she'rlarni tahlil

qilar ekan, bu obrazlar ijtimoiy hayotdan tanlab olinganligi, ulardagi ramziy obrazlar esa hayotimizda sodir bo'layotgan voqelik bilan bevosita bog'liqligini ta'kidladi [11].

Halima Xudoyberdiyeva ijodida qizil rang ham alohida o'rin tutadi:

Onaginam,
Dorilamon kunlar keldi, shafaqlari ol,
Qayon boqsang shaylanishlar va sozlashlar tor.
Olcha gulin ko'zlaringga surtasan behol:
"Bu kunlarga yetganlar bor, yetmaganlar bor" [13, 25].

Mustaqillik, ozodlik kunlariga yetganiga shukronalik ifodalangan bu she'rda qizil rangga murojaat bor. Aytish mumkinki, qizil rang va mustaqillik o'rtasida qanday bog'liqlik bor. Parchada tong otdi, ya'ni qizil kunlar keldi, deyiladi. Savol tug'iladi: tong shu kungacha qizarmaganmi? Bunda ramziy ma'no bor: ufqda quyosh botganda, ertasi kun yanada issiqroq bo'ladi, degan xalq e'tiqodi mavjud. Qishning qahraton va qahraton kunlarida xalqning turmush sharoiti og'irlashib, katta qiyinchiliklarga duch kelgani uchun bahor va iliq kunlarga yetib olsak, deb orzu qilardi. Shoir mustabid tuzum ostidagi jabr-zulmga uchragan xalqni qish g'azabiga uchragan xalqqa qiyoslab, endi qip-qizil tong otadigan kunlar keldi, hayotimizga istiqloq, ozodlik shamollari kirib keldi, deganda. Vodiylarga yetgan onalarimiz aytganidek, "Bu ozodlik kunlariga yetgan ham bor, yetmagan ham bor". Qizil rangning ijobiy ko'rinishini shoiraning quyidagi she'rda ham ko'rishimiz mumkin:

Goh qip-qizil gullarga ko'mib,
Bir olam baxt yo'llaydir olam.
Sipqorarmiz ko'zimiz yumib,
Zardob to'la qadahlarni ham [13, 35].

Bu she'r hayotning past-balandlari, yaxshi-yomon kunlari, quvonchli va qayg'uli kunlari haqida. Inson hayoti goh qip-qizil gullarga to'lib, baxtga to'ladi, gohida baxtning shirin sharoblari orasida zardob ichish kerak. Shu ma'noda qizil rang to'liq baxtning ramzi bo'lgan.

Xulosa. Umuman olganda, oq, qora, ko'k, yashil, qizil ranglarning hozirgi o'zbek she'riyatida turli ramziy ma'noga ega ekanligi kuzatiladi. Bu jihatdan oq rang hayot timsoli (Halima Xudoyberdiyeva), qarilik (E. Vohidov), qayg'u, motam (O. Hojiyeva); qora rang (A. Oripov), tun (X. Davron); ko'k va yashil ranglar hayot, yangilanish, yashash (X. Davron, U. Azim); sariq kuz (Oydin Hojiyeva); qizil rang sobiq tuzum (A. Qutbiddin), mustaqillik (Oydin Hojiyeva) timsoli bo'lib kelgan.

ADABIYOTLAR:

1. Минцк З.Г. Поэтика русского символизма. – Санкт-Петербург: Искусство, 2004. – 475 с.
2. Снежко Н.И. Символы-концепты в пространстве поэтического текста: Системообразующий аспект. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Краснодар, 2006. – 208 с.
3. Blok Alexander. The twelve. (Translated by Jon Stallworthy and Peter France) RuVerses. Retrieved 24 August 2023. <https://allpoetry.com/The-Twelve>
4. Qutbiddin Abduvali. Xayol kechasi. – T., 1994. – 28 b.
5. Vohidov Erkin. Inson. – T.: O'zbekiston, 2015. – 320 b.
6. Hojiyeva Oydin. Shom shu'lalari. – T.: Sharq, 2010. – 247 b.
7. Oripov Абдулла. Tanlangan asarlar. 1 jild. –T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2020. – 432 b.
8. Xudoyberdiyeva Halima. Saylanma. –T.: Sharq, 2000. – 424 b.
9. Xurshid Davron. Qadrdon quyosh. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – 56 b.
10. Usmon Azim. Yurak. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2009. – 208 b.
11. <https://custom-writing.org/>
12. <https://poemcollections.com.ng/>
13. Tochukwu Ezebube. Symbolism in poetry
14. <https://www.supersummary.com>